

«ПРОГРАМА ДІЯЛЬНОСТІ І ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПАРТІЇ НА ФЕДЕРАТИВНИХ НАЧАЛАХ» (1883 р.)

Аналізуються зміст та характерні риси проекту «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах», складеного одеським громадівцем В. Г. Мальованим. Визначаються етапи підготовчої роботи над брошурою «Вольный Союз» – «Вільна Спілка». Опыт української політико-соціальної програми», що вийшла друком у Женеві за редакцією М. П. Драгоманова (1884 р.). Висвітлюються особливості співпраці В. Г. Мальованого і М. П. Драгоманова при складанні проекту програми українського політичного товариства «Вільна Спілка». Встановлюється зв'язок між проектом «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» і проектом програми українського політичного товариства «Вольный Союз» – «Вільна Спілка».

Ключові слова: М. П. Драгоманов, В. Г. Мальований, Одеська громада, російське народництво, українське народолюбство.

Анализируются содержание и характерные черты проекта «Программы деятельности и организации украинской социально-революционной партии на федеративных началах», составленного одесским громадівцем В. Г. Малеванным. Определяются этапы подготовительной работы над брошюрой «Вольный Союз» – «Вільна Спілка». Опыт украинской політико-соціальної програми», вышедшей в Женеве под редакцией М. П. Драгоманова (1884 р.). Освещаются особенности сотрудничества В. Г. Малеванного и М. П. Драгоманова при составлении проекта программы украинского политического общества «Вольный Союз». Устанавливается связь между проектом «Программы деятельности и организации украинской социально-революционной партии на федеративных началах» и проектом программы украинского политического общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка».

Ключевые слова: М. П. Драгоманов, В. Г. Малеванный, Одесская громада, российское народничество, украинское народолюбство.

The content and the features of the project «Activity and organization program of Ukrainian social-revolutionary party on the federative principles», compiled by Odessa public figure V. Maliovaniy, are analyzed. The groundwork stages pamphlet «Free Alliance». The experience of Ukrainian political and social program», that was published in Geneva and edited by M. Dragomanov (1884) are defined. The collaboration features of V. Maliovaniy and M. Dragomanov while compiling the program project of the Ukrainian political association «Free Alliance» are reported. The connection between the project «Activity and organization program of Ukrainian social-revolutionary party on the federative principles» and the program project of the Ukrainian political association «Free Alliance» are determined.

Key words: M. P. Dragomanov V. G. Malyovany, Odesa society, Russian narodnik movement, Ukrainian narodolyub movement.

У пошуках визначення подальшого політичного спрямування українського суспільства зростає громадський і науковий інтерес до вивчення вітчизняної політичної думки часів зародження і формування перших політичних партій в Наддніпрянській Україні. У цьому плані вартий уваги проект «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» (1883 р.). Цей документ уведений до наукового обігу дослідником О. Болдиревим, який вважав автором тексту програми й організатором першої української політичної партії

одеського громадівця Володимира Григоровича Мальованого [1, с. 76-90; 2, с. 51].

Мета даної статті – проаналізувати проект «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» у зв'язку з розробкою М. Драгомановим і В. Мальованим програмно-організаційних документів політичного товариства «Вольный Союз» – «Вільна Спілка».

В історії політичної ідеології та практики українського народолюбства важливе місце посідає

спроба створення у 1883 році політичного товариства «Вольный Союз» – «Вільна Спілка». Організаторами цієї справи були український народолюбець В. Г. Мальований та російський народник І. М. Присецький. Провідна роль у розробці політичної програми товариства належала М. П. Драгоманову як визнаному теоретику українського національного руху. У зв'язку з арештом (у вересні 1883 р.) і подальшим засланням В. Мальованого та І. Присецького створення української політичної організації в цей час не було завершеним.

Під час арешту в І. Присецького було вилучено проект «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах», текст якого написано олівцем і чорнилами рукою В. Мальованого [3, с. 64]. Автором документа був В. Мальований, хоч на допиті він це заперечував. Можна погодитися з думкою А. М. Катренка, що немає достатніх підстав однозначно твердити, нібито ця програма – проект, розроблений спільно М. Драгомановим і В. Мальованим у Женеві [4, с. 95]. Очевидно, це – чернетка проекту програми, розробленої В. Мальованим і привезеної ним до М. Драгоманова в Женеву, яка після від'їзду залишилася у І. Присецького.

На думку дослідника О. Болдирева, І. Присецький мав контакти з В. Мальованим ще за кордоном (у 1882 р.). О. Болдирев також висловив припущення, що ідею організації української соціалістичної партії вони обговорювали ще у Женеві, де І. Присецький спілкувався з М. Драгомановим [2, с. 52].

Із цим важко погодитися, оскільки В. Мальований після втечі з Сибіру опинився за кордоном тільки в травні або червні 1883 р., коли І. Присецький уже повернувся на батьківщину [5, с. 89]. Порівняння даних слідства про переміщення І. Присецького і В. Мальованого у 1882-1883 рр. вказує на те, що у квітні 1883 р. вони водночас перебували в Києві: перший з 7-го квітня по 17-те травня проживав у готелі «Лувр», а другий з 7-го по 14-те – у готелі «Бель-Вю» [6, с. 142, 143]. До цього часу їхні шляхи, за даними слідства, не перетиналися. Очевидно, знайомство цих діячів сталося або на другому тижні квітня 1883 р. у Києві, або в період перебування І. Присецького у Петербурзі (вересень 1882 – березень 1883 рр.).

Тож, є підстави вважати, що проект «Програми діяльності ...» було складено навесні 1883 р., ймовірно у квітні. Розробка програми відбувалася в умовах урядової реакції, домінування культурництва в українських громадах та кризи російського народництва. В. Мальований, який раніш брав участь у діяльності «Народної Волі», відійшов від безпосередньої участі в справах цієї організації, маючи за подальшу мету організаційне оформлення радикально-демократичної течії в українському народолюбстві [6]. Також не виключено, що у складанні проекту «Програми діяльності ...» брав участь І. Присецький.

Оригінал документа не зберігся і відомий лише у докладному викладі жандармського офіцера [7, арк. 113 зв.]. Нижче наводимо основний зміст чернетки проекту «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах».

Мета партії – досягнення, по можливості, бездоганного суспільного ладу, як в інтересах «рідної» України, так і великоруського та інших народів імперії (§ 1). Досягти цього можна шляхом утвердження у соціально-економічній сфері ідеї колективізму за умови визнання й «ідеї індивідуалізму», бо вона: а) критикою розв'язує існуючі економічні порядки; б) через створення індивідуально для кожного даного моменту більш кращого економічного устрою поступово впроваджує в життя ідею колективізму і остаточно здійснює її (§ 2).

Незважаючи на те, що члени партії – прихильники еволюційно-органічного розвитку, процес вироблення соціально-економічного колективізму з індивідуалізму здійсниться не інакше як насильницьки – шляхом цілого ланцюга революцій, котрі повинні докорінно змінити існуючі порядки лише у віддаленому майбутньому (§ 3).

Найближчим часом передбачалося розв'язання таких завдань: а) у сфері політичного життя досягнення більш-менш правового порядку; б) у сфері економічного життя – ряд більш або менш широких перетворень, здійснених законодавчим порядком у дусі ідей колективізму й індивідуалізму; в) у сфері соціального і культурного життя народу: 1) зрівняння майнових, станових і освітніх прав і цензів у всіх громадських і політичних функціях; 2) закладання основ для якомога ширшої самобутності; 3) піднесення моралі й знання серед народу, розвиток духа солідарності й братерства; 4) поширення серед народу ідей соціалізму настільки, щоб у майбутньому він міг самостійно йти накресленим шляхом (§ 4).

Відповідно до найближчих завдань партія повинна перш за все підготувати себе до діяльності, яка спрямована на: 1) привнесення у свідомість народу тих керівних ідей, у дусі яких слід найближчим часом змінити існуючі порядки; 2) визначення для народу тих шляхів, якими він зміг би досягти певного поліпшення свого життя; 3) засвоєння народом тієї залежності, що має місце між його економічним добробутом та існуючим політичним ладом; 4) підготовку народу до більш-менш свідомої участі в майбутньому політичному русі та політичному житті; 5) організацію найбільш свідомих сил серед народу у групи, які б могли створити певну суспільно-політичну силу, завжди готову відгукнутися на будь-який важливий суспільно-політичний рух; 6) міцну постановку питання про культурно-національний розвиток України й пропаганду серед української за походженням інтелігенції ідей українського відродження й української партії (§ 5).

Район діяльності партії: село, місто і всі верстви суспільства України, а головним чином – український народ (§ 6). Засоби діяльності партії: 1) поширення впливу партії, головним чином, серед професійних людей і громадських діячів; 2) організація підготовчих, освітніх гуртків для партії серед української молоді; 3) організація у групи українських робітників і ремісників у містах України; 4) організація кращих, на думку партії, людей з народу по селах для успіху діяльності; 5) створення потрібної літератури українською мовою як для міста, так і для села; 6) створення друкованого органу для роз'яснення

цілей партії; 7) організація представництва партії в момент загальних заяв у земських і міських установах, різних товариствах та зібраннях (§ 7).

Ставлення партії до народу визначалося таким чином: а) ніколи проти волі народу не проводити в життя зміни існуючих порядків, які згідно з ретельною перевіркою не відповідають духу і бажанням народу; б) не залучати народ до участі у революційному русі доки він не осягне його зміст і значення і не стане свідомим, переконаним його учасником (§ 8).

Партія складається з окремих автономних груп, зв'язаних між собою особливою групою, яка завідує друкованим органом і спільними справами всіх інших груп, тобто в організаційному плані партія становить собою федерацію (§ 9).

Українська партія вважає за потрібне узгоджувати свою діяльність з аналогічною великоросійською партією і, з'єднавшись з нею на федеративних засадах, обговорювати спільні проблеми, дії і участь у справі спрямування усього революційного руху в Росії (§ 10).

Ядром, з якого повинна утворитися партія, є, як записано у програмі, «наш гурток». Його члени мали створити між собою найближчі «братні» відносини і підняти повному моральному контролю з боку гуртка. Призначення гуртка: 1) скласти в майбутньому політичну партію українських соціалістів-федералістів на вищезгаданих засадах; 2) підготуватися до майбутньої діяльності, маючи на увазі, що кожен із членів гуртка призначається бути пропагандистом відомих ідей і організатором сил в українському селі чи місті для боротьби, головним чином, з існуючим політичним устроєм [2, с. 49-51; 7, арк. 52 зв.-54 зв.].

Відзначаючи відчутний вплив європейських соціально-демократичних ідей, реалізм та принципи політичної етики (у порівнянні з програмами радикальних течій російського народництва), притаманні проекту політичної програми українських соціалістів-федералістів, у цілому він був недоопрацьованим. Ряд важливих питань, зокрема майбутнього державного статусу України, її національно-територіальної цілісності тощо, взагалі обминався. Українське національне питання (фактично звужене до рамок національно-культурної автономії) було підпорядковано вирішенню соціальних проблем [1, с. 81, 88-90].

Такий підхід не був випадковим. Для політичного світогляду В. Мальваного, як українського народолюбця, характерним було органічне поєднання ідей національного і соціального демократизму, а в практичній діяльності – національно-визвольної й соціальної боротьби. Це було особливо притаманне представникам радикально-демократичної течії у громадському русі, як прихильникам радикальних методів боротьби [8, с. 183, 184].

У той же час В. Мальваного в більшій мірі приваблював соціальний демократизм (або народолюбство у вузькому розумінні цього слова), ніж національний демократизм (або українолюбство), а ухил до радикалізму зближував його з російським народництвом [6].

Будучи, головним чином, практиком, ніж теоретиком, В. Мальваний в червні 1883 р. прибув до Женеви, маючи на меті залучити М. Драгоманова до подальшої роботи над політичною програмою

українських соціалістів-федералістів. М. Драгоманов відклав свої справи, щоб, за його словами, «переробити привезену М[альованим] програму в щось систематичне, в статут політично-соціального товариства з пояснюючими записками і т. ін.» [9, с. 12]. Програма, привезена В. Мальованим до Женеви, за назвою, формою і змістом могла значно відрізнитися (і, вірогідно, відрізнялася) від відомої нам чернетки проекту «Програми діяльності...».

Згадуючи пізніше про ці події, М. Драгоманов писав: «Влітку 1883 р. мені було доставлено із Росії декілька політико-соціальних програм, складених у різних українських гуртках, які мали зв'язки з активними російськими революціонерами. Ці програми відрізнялися від програм цих останніх, які були просякнуті більше чи менше якобінським централізмом [...], і зближались з моїми ідеями в пункті федералізму. Наприкінці червня прибув у Женеву один делегат [В. Мальваний – Авт.] двох із цих гуртків з метою виробити разом зі мною програму для заснування політичного товариства «Вольный Союз», яке б поставило за мету агітацію в цьому дусі здебільшого на Україні, але не залишаючи поза увагою й усієї Росії» [10, с. 70, 71].

Із приводу змісту та ідейної спрямованості основних положень програми (вже не соціально-революційної партії, а політичного товариства «Вольный Союз») між М. Драгомановим і В. Мальованим велися гострі дискусії. У деяких із них на боці В. Мальваного брав участь одеський народолюбець Василь Сухомлин.

М. Драгоманов виступав проти співпраці В. Мальваного з «Народною Волею», оскільки вважав цю організацію на той час «морально віджилою» та небезпечною через наявність провокаторів. У свою чергу, В. Мальваний не погоджувався з наміром М. Драгоманова зосередити діяльність «Вільної Спілки» на тривалий час переважно в Україні, а дуже швидко бажав надати їй загальноросійського характеру. Він досить стримано ставився до перспективи тривалої підготовчої роботи щодо реформування політичного ладу в Росії, вважав зайвим відволікати сили на діяльність у Галичині, не підтримуючи інтерес М. Драгоманова до західнослов'янської політики в цілому.

У серпні 1883 р. було узгоджено і надруковано компромісний проект української політико-соціальної програми політичного товариства «Вольный Союз», яке ставило за мету об'єднати усі опозиційні сили в Україні для боротьби за встановлення політичної свободи в Російській імперії [10, с. 70, 71; 11, с. 241-244].

Назву товариства міг запропонувати М. Драгоманов, який ще у «Передньому слові до «Громади» обґрунтував необхідність створення «вільних товариств», «спілок громад, вільних у своїх справах», «вільних спілок», «спілок вільних осіб» [12, с. 295, 296, 301, 302, 318]. У 1881 р. у Женеві вийшов друком безстроковий додаток до «Громади» під назвою «Вільна Спілка – Вольный Союз – La Federation». Пропозиція щодо назви політичного товариства могла належати і В. Мальваному, якщо буквально трактувати наведене вище автобіографічне свідчення М. Драгоманова.

Привезений В. Мальованим до Києва проект програми не потрапив до рук жандармів, а обговорювався у двох київських гуртках української молоді («політиків» та українських народниць) і був, в основному, схвалений [3, с. 62-65]. Міркування однодумців В. Мальованого з цього приводу було викладено у листі до М. Драгоманова (січень 1884 р.) старограмадівцем М. І. Білінським: «Ці ж молоді гуртки схвалюють брошуру «Спілку», тільки просять написати відповідний вступ і змінити сам зміст у тому розумінні, щоб це був не устав якогось міфічного товариства, а просто щоб це було схожим із програмою відомої політичної партії» [13, с. 267].

До узгодженого тексту програми (очевидно, вона обмежувалася тільки «Проектом основаній устава українського общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка», і, можливо, «Объяснительной запиской к проекту основаній устава украинского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка») М. Драгоманов додав власноруч написану «Предварительную заметку» і числені примітки та опублікував у 1884 р. у женецькій типографії «Громади» під назвою «Вольный Союз» – «Вільна Спілка». Опыт украинской политико-социальной программы» [14].

Описуючи обставини виходу друком цієї книги, М. Драгоманов писав: «[...] наші політичні друзі побажали, щоб я все-таки випустив друковану програму «Вільної Спілки», що я і зробив, так як не втрачав надії, що ідеї її знайдуть собі, хоч поступово, співчуття в різних громадських елементах у Росії, особливо на Півдні й Сході. Я тільки вважав тепер недоцільною форму моєї книжки, котра відповідала статуту політичного товариства, але змінювати її було вже пізно» [10, с. 72].

М. Драгоманов сподівався, що «Спроба української політико-соціальної програми» (1884 р.) стане «приводом для вироблення остаточної програми, яку її впорядники, що, перебувають у самій країні, почнуть здійснювати вже як повністю своє власне творіння» [15, с. 124].

Ім'я В. Мальованого не згадувалося (очевидно, з конспіративних міркувань), однак у примітках до «Проекта основаній устава украинского общества

«Вольный Союз» – «Вільна Спілка» було зазначено: «Цей проект, вироблений за участю українців російських, має на увазі майже виключно Україну російську ж» [15, с. 125].

Вперше на творчий внесок В. Мальованого у розробку програми «Вольного Союзу» – «Вільної Спілки» звернув увагу відомий історик М. Антонович: «Під його [В. Мальованого – Авт.] впливом Драгоманов у своїй «Вільній Спілці» відійшов від етнографічного принципу, ділячи українську територію надвое» [16, с. 162].

Зараз важко встановити повний обсяг змін і доповнень, внесених М. Драгомановим до першого варіанту проекту програми «Вольного Союзу» (1883 р.) при підготовці до друку женецького видання 1884 року. У будь-якому разі, аналізуючи «Спробу української політико-соціальної програми» товариства «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» (1884 р.) як відзеркалення політичних ідей М. Драгоманова, слід враховувати таке.

Джерельною основою програми «Вольного Союзу» – «Вільної Спілки» слугували декілька начерків і проектів політичних програм, що були складені представниками земського руху, різних ідейних народницьких напрямків і надіслані М. Драгоманову [8, с. 38; 17, с. 28-30].

Одним із таких джерел (із переробки якого розпочалася безпосередня робота над текстом програми «Вольного Союзу») була політична програма, чернетка якої написана В. Г. Мальованим і відома як проект «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах».

Перший варіант української політико-соціальної програми товариства «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» став результатом двомісячної колективної творчої роботи М. П. Драгоманова, В. Г. Мальованого, частково В. І. Сухомлина.

Унаслідок впливу позиції В. Г. Мальованого (як представника найбільш радикальних кіл в українському демократичному русі, що мав тісні зв'язки з народовольцями), окремі положення програми мали компромісний характер і не цілком відповідали політичним поглядам М. Драгоманова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болдирев О. В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. / О. В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1994. – 144 с.
2. Болдирев О. В. Перша спроба організації української політичної партії / О. В. Болдирев // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 47–55.
3. Козирев О. С. Володимир Мальований і «Вільна Спілка» / О. С. Козирев // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 2. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2002. – С. 52–67.
4. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття: [навчальний посібник для студ. іст. фактів]. Ч. 2. 60–90-ті роки XIX ст. / А. М. Катренко; М-во освіти України, Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К.: 1999. – 189 с.
5. Козирев О. С. Політичні погляди та діяльність народника Івана Присецького / О. С. Козирев // Проблеми політичної історії України: [збірник наукових праць] / ред. кол.: О.Б.Шляхов (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 85–97.
6. Козирев О. С. Громадсько-політична діяльність українського народолобця Володимира Мальованого на початку 80-х рр. XIX ст. / О. С. Козирев // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 88. Вип. 75. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 140–148.
7. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф.1405, оп.83-84, спр. 11250.
8. Світленко С. І. Народництво в Наддніпрянській Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. – 240 с.
9. Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885-1891, 1893-1895) / Зладив і видав М. Павлик. – Львів: Народова друк. Мансцких, 1905. – 280 с.
10. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / М. П. Драгоманов / упоряд. та прим. І. С. Романченка і В. В. Лисенко; ред. кол.: О. Є. Засенко (гол.) та ін. – К.: Наукова думка, 1970. – Т.1. – 531 с.

11. Козирев О. С. Європейські зв'язки українського народолюбця Володимира Мальованого / О. С. Козирев // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [збірник наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2006. – Вип. 4. – С. 237–246.
12. Драгоманов М. П. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] / М. П. Драгоманов / Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 688 с. («Пам'ятки історичної думки України»). – С. 276–326.
13. Архів Михайла Драгоманова. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.) / під ред. проф. Романа Смаль-Стоцького. – Варшава, 1938. – Т.1. – 427 с.
14. «Вольный Союз» – «Вільна Спілка»: Опыт украинской политико-социальной программы / Свод и объяснения М. Драгоманова. – Женева: Типография «Громады», 1884. – 109 с.
15. «Вільна Спілка» – «Вольный Союз»: Спроба української політико-соціальної програми / Збір і пояснення М. Драгоманова / пер. Т. Андрусяк [Додаток] // Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) / Тарас Андрусяк. – Львів: Світ, 1998. – С. 121–188.
16. Антонович М. Недруковані листи В. Б. Антоновича до Ф. К. Вовка (з архіву УВАН) / М. Антонович // Український історик. – 1988. – № 1–4 (97-100). – С. 148–164.
17. Світленко С. І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Аналіз публікацій документальних джерел / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДВУ, 1995. – 240 с.

Рецензенти: **Шевчук О. В.**, д.політ.н., професор;
Тригуб О. П., д.і.н., професор.

© Козирев О. С., 2012

Дата надходження статті до редколегії 16.10.2012 р.

КОЗИРЕВ Олег Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв.

Коло наукових інтересів: український національний рух і російське народництво другої половини XIX ст.